

811.512.162

**XV.YÜZYIL ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEN AZERBAIJAN
TÜRKÇESİNE GEÇEN DEYİMLERİN ANLAM VE ŞEKİL
BAKIMINDAN İNCELENMESİ**
ANALYZING PHRASAL COMPOUNDS TAKEN FROM XV CENTURY
ANCIENT ANATOLIAN TURKISH INCLUDED IN AZERBAIJAN
TURKISH FOR THEIR MEANING AND FORM

Z. EMİROĞLU*

Özet

Deyimler için bugüne kadar yapılmış birçok tanım vardır. Dilbilim çalışmaları çerçevesinde *frazeoloji* veya *idiomatik* adı altında nitelendirilen deyimler, birden fazla unsurdan kurulu kalıplaşmış yapıları inceleyen bir çalışma alanı olarak belirtilir. Bu bilimin araştırılmasına ilk defa Avrupa'da başlanmıştır. Türk ve yabancı bilim adamları deyim kelimesinin karşıladığı anlamı farklı tabirlerle ifade etmeye çalışmışlardır. Fakat değişmeyen kural, kelime yapısında mecaz anlamının var olduğudur. Bu nitelikte olan kelime veya kelime yapıları 15. yy. Eski Anadolu Türkçesi metninde karşımıza çıkmakta olup anlam açısından bugün de Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde aynen kullanılmaya devam etmektedir. Deyimlerin bazıları şekil itibarıyla Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde aynen Anadolu Türkçesindeki gibi, bir kısmı ise farklı şekillerde geçmiştir. Kalıplaşmış kelime olarak da nitelendirebileceğimiz bu yapılar Türkçenin iki şivesi arasındaki yakınlığı gösterme açısından dikkate değerdir. Nitekim XIII. yüzyılın birinci yarısından başlayarak ilk yazılı numunelerini veren Oğuz Türkçesi içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi Eski Anadolu Türkçesinde tek dil olarak görülmüştür. Bu dönemde yazılan eserlerin dili de oldukça sadedir. Eski Anadolu Türkçesinin yaşam süresi olan XIII-XIV. Yüzyıllar, bu iki şivenin ana devresi sayılmaktadır. Sahalar arasında farklar bu devrenin sonunda görülmeye başlamış ve Osmanlı Türkçesi devresinde belirginleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deyimler, Eski Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi edebi dili.

RESUME

Lots of definitions have been conferred upon phrasal compounds in the framework of linguistic surveys this field analyzing word combinations composed of several items. The first research of this field of science began in Europe. Both Turkish and foreign scholars tried to define the equivalent of term of phraseology with various words. But in this case the unchanged rule in the foundation is that the word combination has metaphorical meaning. Such words of word combinations were observed in XV century ancient Anatolian Turkish language and identically used in Azerbaijan Turkish language for its meaning. Some phrasal compounds have passed into Azerbaijan Turkish language

* Dr. Bakü Avrasya Üniversitesi Türk ve Harici Ülke Filolojisi Bölümü öğretim görevlisi. Bakü-Azerbaycan.

as they are, some of them have passed into differently. These groups which we called them as stable word combinations are necessary for making closeness between two dialects of Turkish, Azerbaijan Turkish and Ottoman Turkish which placed in Oghuz language giving first examples of writing in beginning of XIII century were observed as a unified language in ancient Anatolian Turkish. The medium of plays which were written in this period was so simple. Existence period of Anatolian Turkish covers XIII-XIV centuries and this period is considered the first period of these two dialects. Differences between these languages were observed in the end of this period and obviously seen in Ottoman Turkish period. In this research we shall evaluate phrasal compounds in music book written in ancient Anatolian Turkish.

Key words: Phrasal compound, ancient Anatolian , Azerbaijan Turkish.

GİRİŞ

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerle İlgili Çalışmalar

Bu bilimin temelleri, daha 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Avrupa'da atılmıştır. Potebnya, Fortunatov gibi dilciler tarafından başlatılan bu bilim Jespersen, Bally gibi Avrupalı araştırmacılar tarafından da geliştirilmiştir (Aksan, 1996, 171). Batı dillerinde deyim için Fransızca locution; İngilizcede locution, idiom, formula, expression; Almancada ise Ausdruck, Redensart; Rusçada frazeologizm, obraznoye, vırajeniye kelimelerinin kullanıldığı görülüyor. Genel olarak dilbilim çalışmaları çerçevesinde deyimler frazeoloji veya idiomatik adı altında, birden fazla unsurdan kurulu kalıplaşmış yapıları inceleyen bir çalışma alanı olarak tanımlanır.

Deyimler Azerbaycan Türkçesinde yapılan çalışmalarda frazeoloji materyal, frazeoloji birleşme, frazeoloji vahitler, sabit söz birleşmeleri adı altında isimlendirilmektedir. Frazeoloji ifadeler için sabitlik esas alındığından atasözleri ve darb-ı mesellerin hepsi, bir kelimenin ifade ettiği mecazi ifade örn. Tilki (çok bilmiş birisi için söylenir); dayı (arka anlamında); mecaz ifade eden sıfat tamlamaları (taş kalpli, hazin hatıra, karanlık hayal vs.); farklı yapılarıdaki birleşik kelimeler (umudunu kesmek, dikkate almak gibi) (Hüseyinoğlu, 2005, 14) yapılar deyim kavramı içerisinde toplanmıştır. Bu deyimler tüm zenginliği ile bir veya birkaç kelimenin yerini tutabilir.

Deyimler incelenirken onların bir dil birimi olarak diğer sabit kelime birleşimleri arasındaki yeri, kökeni (etimolojisi), anlam özellikleri, morfolojik ve sentaktik özellikleri göz önünde bulundurulur. Deyimbilim

(phraseology) anlambilim, leksikoloji, sentaks gibi bilim dallarının yanı sıra, tarih, halk edebiyatı, mitoloji, etnografya gibi bilim dalları ile de sıkı sıkıya bağlıdır. Deyimbilim, dilbiliminde bağımsız bir alan olarak kullanılsa da onu dilin kelime sisteminden ayırmak mümkün değildir. Dildeki bu birimler semantik olarak parçalanmaz, kelimeye eş değer sayılır. Deyimlerin bir bütün olarak tek anlama gelmesi onu ayrı ayrı parçalarının anlamından ayırır. Deyimi oluşturan kelimelerin bu anlamı bağımlı anlam olarak nitelendirilir (Hacızade, 2003, 87).

Azerbaycan Türkçesinde deyimlerle ilgili ilk çalışma 19. yy.sonlarına rastlar. şarkiyatçı Mirze Kazım Bey, 1846 yılında Kazan'da yayınlattığı “Obşaya Grammatika Turetskogo Tatarskogo Yazıkı” (Türk Tatar Dillerinin Genel Dilbilgisi) kitabında *gem yemek*, *gussa yemek*, *vücuda gelmek*¹ gibi birleşik fiillerden bahsetmiş ve onları *terkibi fiil* diye isimlendirmiştir. (Bayramov, 1978, 14). Çağdaş dilbiliminde de deyimlerin anlamları, yapılış yolları ve sınırları hakkında dilbilimcilerin farklı görüşleri mevcuttur. Mesela, T. Hacıyev deyimleri, yani frazeolojiyi insan şuurunun ortaya koyduğu ilk edebi ürün olarak nitelendirir. Frazeolojik unsurlar başlangıçta edebi üründür ve soyut nitelik taşır. Dilin gelişmesini soyut kavramların gelişmesine bağlıyorsak, dildeki frazeolojik zenginlik bu konuda bir ölçüt sayılabilir. İlk başta tefekkür ürünü olan bu frazeolojik unsurlar daha sonra ortaya konan edebi eserin temelini oluşturur (Hacıyev, 1976, 4).

Deyimlerin özelliklerini, dildeki görevlerini, oluşum şeklini araştırmak için deyimbiliminin oluşması zaruretini yaratmıştır. Azerbaycan Türkçesi dilbiliminde frazeolojinin bir bilim dalı olarak incelenmesi, bu dildeki deyimlerin özelliklerinin belirlenmesi Hüseyin Bayramov tarafından kapsamlı bir şekilde yapılan araştırma ile ortaya konmuştur (Bayramov, 1978). Bazı dilbilimciler arasında deyim kavramının kapsadığı anlam konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bu kavramın geniş bir alana yayıldığını savunan dilbilimciler sadece parçalanamayan kelime gruplarının yanısıra diğer sabit kelime yapılarının, mesela, atalar sözü, darb-ı meseller, özlü sözler, meslek argosu, klasik şiirde rastlanan ifadeler vs. buraya ait olduğunu yazarlar. Aksi görüşte olanlar ise frazeolojik birleşmelerin sabit, parçalanamayan kelime grubuna ait olduğunu savunur, buna rağmen bütün sabit birleşmelerin frazeolojik nitelik taşıyamayacağını vurgulamaktadırlar (Bayramov, 1978, 17) **Bu konuda dilbilimcilerin görüşleri farklı olsa da**

¹ Gem yemek (kederlenmek), gussa yemek (kederlenmek), vücuda gelmek (ortaya çıkmak)

temelde aynı kalan düşünce ifade edilen fikirde bir mecaz anlamının var oluşudur. Frazeolojik birleşmelerde yani deyimlerde, bu kelime grubunu, birleşmeyi oluşturan ifadelerden birinin gerçek anlamı koruduğu ifade edilmektedir. Örneğin, nitgi gurumag, güvveden düşmek, silaha sarılmak, zehlesini tökmek, açığı gelmek¹ vs. (Adilov, 1991, 17). Bütün bu örneklerde kelimelerden birinin gerçek anlamını koruduğunu görüyoruz. Çağdaş frazeoloji (deyimbilim) dilin diğer alanları ile bağlantılı şekilde araştırılır ve sınırları çizilir; tarihi frazeoloji ise bu kelime gruplarının en eski, ilkin şekillerini öğrenmekle beraber, eski yazılı abidelerdeki şekilden bugüne kadar olan gelişmesini inceler.

Azerbaycan Türkçesine Rusçanın, dolayısıyla Batı dillerinin etkisiyle geçmiş olan frazeolojiya (phrasal) kelimesinin karşılıdığı kavram Divanü Lügati't-Türk'te *sav* olarak geçer ki bu da “söz, haber, salık, mektup, risale, atalar sözü, darbimesel, tarihsel şeyler” anlamına gelmektedir (Eyüboğlu, 1973; XVIII). Aynı şekilde darbimesel, tabir, ıstılah kelimeleri atasözleri ve terimler için kullanılmıştır. Darbimesel kelimesi daha çok atalar sözü karşılığında kullanılmıştır. Cumhuriyetten sonra uzun bir süre ta'bir sözcüğü kullanılmış ve Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul'da bastırılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu'nda tabir = terme, expression karşılığı olarak “deyim” sözcüğü önerilmiş ve bu zamanla tutmuştur (Sinan, 2008, 91-98).

Atasözleri ve deyimleri sistemli şekilde ilk derleyen Tanzimat yazarı Şinâsî ise “Dürub-ı Emsâl-ı Osmaniye” eserinde darb-ı meselleri şöyle tanımlar: “Darb-ı meseller, ki bir halkın hikmetleridir, dilinden çıktığı bir ulusun düşün ilkelerini gösterir.” Bu kitabın yayımcısı Ebüzziya Tefvik ise Şinasi'nin bu tanımını şöyle tamamlar: “Mesel dilde biçimlenmiş ve kullanılarak yayılmış özlü sözlere denir; ki örnekleme ile anlam benzerliğinden alınmıştır; kullanan kişi orta malı bir öykünün aslını ortak tutarak düşündüğünü anlatmış olur”. Şemseddin Sami Bey'e göre “Darb-ı mesel bir öykü veya olay üzerine kurulmuş, örnek gibi kullanılan özlü söz olup çoğulu durub-ı emsaldır. Genel bir kural gibi, değerlendirilmiş ya da kelimelerin sözlükteki karşılığı dışında örtülü, başka bir anlamı sezdirmek için söylenmiş yol gösteren töre ile ilgili bir öykü veya öğüte de genellikle mesel denir” (Eyüboğlu, 1973; XVIII). Çağdaş dilbilimcilerden Ahmet Topaloğlu deyim kavramını “Çekici bir anlatım özelliği taşıyan, genellikle

¹ nitgi gurumag (konuşamamak), güvveden düşmek (geçerli olmamak), silaha sarılmak (silah kullanmak), zehlesini tökmek (birisini uğraştırmak), açığı gelmek (sinir olmak).

gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime öbeği olarak (Topaloğlu,1989; 55); Zeynep Korkmaz ise “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği” biçiminde açıklar (Korkmaz, 1992; 43).

Bu konu etrafında araştırmalar yapan Doğan Aksan ise deyimlerin kısa ve özlü anlatım araçları olduğunu (dil dökmek, kelle kulak yerinde); en az iki sözcükle kurulduğunu, sözcük öbeği (açır başlı, püf noktası) ve cümle şeklinde (dostlar alışverişte görsün, incir çekirdeğini doldurmaz vs.) ikiye ayrıldığını söylüyor. Aksan, cümle niteliğinde olan deyimlere aynı şekilde mastarla biten yapıları da katmaktadır, sebebi ise bu yapıların çekime girebildikleri ve bir cümle oluşturdukları içindir: Göz yumak, gönül almak, damarı tutmak vs. gibi. Deyimlerin mecazlı olduğunu söyleyen müellif çekici anlatım kalıpları içinde kurulan benzetmelerin ise deyim olamayacağını söylemektedir, mesela, tereyağından kıl çeker gibi, mal bulmuş mağribi gibi vs. Deyimlerin oluşmasında dilin türlü olanaklarından yararlanılmıştır: Kulağı delik, eli uzun, göze girmek vs .Aksan, bütün bu açıklamalardan sonra deyim tanımı “çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları” şeklinde yapmaktadır (Aksan, 1982; 27-37). Görüldüğü gibi deyim kavramına ait yapılmış tanımların ortak hususları kalıplaşmış kelimelerden oluşması dikkat çekici olması ve asıl anlamı dışında (mecaz olarak) kullanılmasıdır.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde Deyim Varlığı

Oğuz grubunun iki farklı dairesi sayılan Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde *frazeolojik birleşme*, *sabit söz birleşmesi* veya *deyim* diye nitelendirdiğimiz bu kelime grupları yelpazesi oldukça zengindir. Daha önce de bu kavramın tanımını yaparken belirttiğimiz gibi deyimleri oluşturan kelimeler arasında (frazeoloji birleşmeyi oluşturan unsurlar arasında) semantik bağlılık vardır. Bu unsurların Türk dillerinde aynı anlamda kullanılması bu yapının genel Türkçe için geçerli olduğunu gösteriyor, bu da dillerin aynı kökten türediğinin bir başka ispatı anlamına gelmektedir. Oğuz grubundaki Türk şivelerine baktığımız zaman bu yapıların tarihi süreç içerisinde çok fazla ayrılmadığını, leksik, morfolojik ve sentaks bakımından çok az değişikliğe uğradığını görüyoruz (Mirzaliyeva, 2009; 146). Frazeolojik unsurların diğer dillerde olduğu gibi Oğuz grubu Türk dillerinde benzerliğinin sebepleri dillerin yakınlığı, kültürün benzerliği dolayısıyla düşünce sisteminde, manevi değerlerde ortak özelliklerin olması vs. sebeplerden doğmuş olabilir.

Bunun dışında, Türk şivelerinde bu deyimlerin bazıları ilk dilin ilk merhalesinde eş anlamı ile kullanıldığı halde ileriki aşamalarda eş anlamlılığını kaybettiğini görüyoruz; bu anlam artık dillerin hepsine değil, birinde korunup saklanmaktadır. Bu değişiklik sonucunda bile dillerin arasındaki ayrılıklar ağız ayrılıkları seviyesindedir. Türk dillerinin bu özelliği dilin frazeolojik sisteminde de belli olmaktadır. Bazı Türkologlara göre bu deyimlerin yani frazeolojik birimlerin büyük bir bölümü bütün Türk dillerinde aynıdır. Bu da (deyimlerde) her bir milletin ruhunun ve özgünlüğünün yansımış olduğunun kanıtıdır (Mirzeliyeva, 2009, 145).

Eski Anadolu Türkçesine ait metinleri incelediğimiz zaman bu metinlerin hem bugünkü Azerbaycan Türkçesinin dil özelliklerini hem de Osmanlı Türkçesinin dil özelliklerini taşıdığını görüyoruz. Tarihe baktığımızda da Eski Anadolu Türkçesi dediğimiz devrede henüz Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesi denilen şivelerin oluşmadığı görülüyor. XIII. yüzyılın ilk yarısından başlayarak ilk yazılı numunelerini veren Oğuz Türkçesi içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi (Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı, Kerkük ve Irak Suriye Türklerinin yaşadıkları bölgeler) ve Osmanlı Türkçesi (Batı Anadolu, Güney Kırım, Balkanlar, Adalar, Kuzey Kıbrıs) Eski Anadolu Türkçesinde tek dil olarak görülmüştür. Nitekim bu döneme ait belgeler Oğuz Türkçesi ile yazılmış olup, dili oldukça sadedir. Eski Anadolu Türkçesinin yaşam süresi olan XIII-XIV. yüzyıllar bu iki şivenin ana devresi sayılmaktadır. Sahalar arasında farklar bu devrenin sonunda görülmeye başlamıştır ve Osmanlı Türkçesi devresinde belirginleşmiştir. Fakat bu iki saha eserleri arasında görülen farklar bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahalli ayrılıklar çerçevesinde kalmıştır. Bugün Azerbaycan Türkçesi Osmanlı Türkçesinden yani Türkiye Türkçesinden en fazla ayrıldığı bir dönemi yaşamaktadır. Gramer yapısı ayrılığında görülen farklara bir de lügat sahasında görülen farklar eklense de bu iki şive “bir yazı dilinin iki kardeş dairesi” sayılır. Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi arasında ortaya çıkan farkların fonetik ayrılıklar, her iki şivede farklı ağızların oluşu ve bu ağızların şivelere etkileri, diğer Türk şivelerinin Azeri sahasındaki Türkçeyi etkilemesi, Moğolca ve Kıpçakça unsurların Azeri sahasında kalıcı izler bırakması, Osmanlı sahasındaki Türkçenin Batı'dan etkilenmesi gibi hususlardan dolayı oluştuğu belirtilmektedir (Ergin, 1994; s15).

Eski Anadolu Türkçesi devresine ait bir yazmadaki kalıplaşmış kelimeler veya deyimler bu iki şivenin arasındaki ilişkileri gösterme açısından dikkate değerdir. İncelediğimiz metin 15. yüzyılda Ahmetoğlu Şükrullah tarafından Türkçeye tercümesi yapılan ilk musiki eseridir. Musiki

sahasında yapılan ilk eser olması dolayısıyla dikkat çekicidir. Eser Türk asıllı musikişinas Safiyüddin Urmevi'nin 13.yy'da kaleme aldığı "İlmü'l-Edvar" isimli musiki nazariyesinin tercümesidir. Fakat yazar bu tercüme ile kalmamış, kendisi İbn Sina, Hasan Kaşanî (Kazerunî), Farabî gibi bilginlerin eserlerinden musikiye ait derlediği bölümleri tercüme etmiş, bu kısımları 21 bölüm halinde eserine eklemiştir. Bu bölümlerde musiki ile ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Sanatçıların davranışları, musiki meclislerinin davranış kuralları, hangi milletlerin ne tür makamlardan hoşlandıkları, sanatın himayecisi olan Zühre yıldızına itaat, sesi bozan unsurlar, günün saatine göre dinlenmesi gereken makamlar, musikideki terkipler vs. gibi konular bu kısımda anlatılmaktadır. Müellifin kendi yorumlarını katması, Türkçe şiirler ilave etmesi vs. gibi hususların, bu tercümenin özgün bir eser olmasına sebebiyet verdiğini düşünürüz. Tercümede aynı zamanda Türk musikisinde kullanılan dokuz çalgı aleti, onların yapım özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve çizimleri gösterilmiştir. Bu nedenle resimli ilk organolojik çalışma sayılmaktadır (Şirinova, 2008).

Yegane nüsha olan bu eser merhum musikişinas Rauf Yekta (1871-1935)'nın özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Çalışmamızda, kapağında "Risâle min İlmü'l-Edvâr" yazan bu nüshanın fotokopisinden yararlanılmıştır.

Şükruallah eseri çevirirken oldukça sade, anlaşılır bir dil kullanmıştır. Musiki nazariyesi gibi zor bir konuyu herkesin anlayabileceği şekilde açıklaması müellifin dil hususunda oldukça başarılı olduğunu gösteriyor. Bir musiki eseri olması dolayısıyla eserde oldukça fazla terim vardır. Eserin dili oldukça basit, sıradan bir insanın anlayabileceği şekilde yazılmıştır. Müellif musiki nazariyesini anlatırken en basit şekli ile anlatmıştır. Dolayısıyla eserin dili halk diline yakın olup fazlaca atasözü ve deyimleri kendinde barındırmaktadır. 15. yüzyılda yazılan bu eserde kullanılan deyimlerin bir kısmı bugün de yaşamaktadır. Bu çalışmamızda eserde geçen deyimleri inceleyerek Azerî Türkçesi edebi dilindeki bugünkü seyrine bakacağız. Yaptığımız çalışma sadece bu eser ile sınırlı olup aynı devrede yazılan diğer eserler için de bir emsal oluşturabileceği kanısındayız.

Yazmada Yer Alan Deyimlerin Bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki Karşılıkları

İncelediğimiz bu eser ilk musiki metni olması dolayısıyla terimler açısından bir hayli zengindir. Bu terimlerin bir kısmı temel musiki kitaplarında yer alan makam, şube, perde, musiki aletlerinin isimlerini

kapsamaktadır. Eseri bu yönde ilginç kılan hususiyetlerden birisi bu terimlerin anlamlarının metnin kendi içinde verilmesidir, örneğin:

Nigār: (Türk musikisinde makam) *Nigār oldur ki, ‘acem başlana nihāvürek qarār ide* [RİE 118a/08].

nağme (Ahenk, ezgi, güzel ses, perde) *İmdi ma‘lüm olsun ki nağme bir āvāza dirler ki ğiddetden ve şakılden hâli ola. Bir qarār üzerine ola* [RİE13A/04].

mest-âne: (Türk musikisinde usul) *Ve eger şakıl-i sânidən mägürkiye varursa, aña mest-âne dirler* [RİE 80a/08].

Bir kısım kelimeler ise yapısı itibariyle Türkçe kabul edilmekte olup metin içerisindeki anlamından dolayı terim olarak görülmektedir.

ulu bu‘d: Büyük aralıklar. *Ve vaqt olur ki, bu ğiçi bu‘dlaruñ her birisi ulu bu‘duñ birisinüñ ba‘zısından sayılır* [RİE 27b/01].

edvāruñ ‘amelisi: Musiki uygulamak. *İmdi bu edvāruñ ‘amelisinden bir nesne i‘lām idelüm* [RİE 81a/06].

Başka bir kısım yapılar ise birkaç kelimedenden oluşurlar ve metindeki anlamı ile deyim niteliğinde kullanılmışlardır, örn.:

āvāz açmak: (Sesin berrak ve pürüzsüz şekilde duyulmasının sağlanması, sesin güzel olması) *Otuzuncı faşl: Āvāz açan nesneleri bildürür* [RİE 12b/08].

sāz şutan kişi: (Çalgı çalabilen, çalgıcı) *Fi‘l-cümle, çün sāz şutan kişi kendü sanā‘atinde kâdir olsa, her nağme perdelerini ri‘āyet eylemek istese bir perde düzer ki şavtı bir perdeye dahı iletmege imkân vardur* [RİE 82b/12].

Yukarıda gösterdiğimiz musiki ile ilgili terimleri biz başka bir çalışma içerisinde incelemiştik (Emiroğlu, 2015). Bu çalışmada ele alacağımız terimler ise musiki ile alakalı olmayıp genel terimler niteliğindedir. Önceden belirtelim ki bu çalışma içerisinde yardımcı fiillerle kullanılan yapılara yer verilmemiştir.

Bu kısımda yer alan deyimler “Risale min İlmi’l-Edvar” metninde geçtiği şekli ile verilmiştir. Bu deyimlerin bir kısmı yüzyıllardan süzülerek olduğu gibi Azerbaycan Türkçesine geçmiş, bir kısmı ise bazı değişikliklere uğrasa da temelde aynı manayı korumuştur. Deyimlerin açıklaması Türkiye Türkçesi ile verilmiş, devamında ise Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı ve ifade ettiği anlamı verilmiş, örnek cümlelerle pekiştirilmiştir. Bu sırada Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatinden ve Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğünden faydalanılmıştır.

Metinde yer alan deyimleri birkaç grup altında toplayabiliriz. Bir kısım deyimler Eski Anadolu Türkçesinden bugünkü Azerbaycan

Türkçesine aynen olduğu gibi geçmiştir: örn. aciz kalmak, amele getirmek vs.

Bazı deyimlerin yapısının bir kısmı korunmuş, ikinci kısmı ise başka bir kelime ile karşılanmıştır: imkan bulmag (imkan tapmag), lezzet bulmak (lezzet almag), nefesine uymag (nefsinin arhasınca getmek) söz karşılaşmak (söz güleşdirmek) vs.

Bir kısım deyimler ise tamamen şekil itibariyle değişseler de anlam bakımından aynı kalmışlardır, kuvveti yetmek (gücü çatmak), faide tutmak (heyir görmek) vs. Bu gösterdiğimiz hususlar, Oğuz grubunun bu iki şivesinde deyimlerin aynı veya çok cüzi değişikliklerle mevcut olması bu şivelerin kök birliğinin ispatıdır. Müellifin de dediği gibi, bu hususiyete malik deyimlerin bir kısmı çok eskiden, bağımsız Türk dillerinin oluşmaya başladığı devirlerden beri mevcut olmuş, daha sonra milli dil niteliğinde olan Türk şivelerinde kullanılarak bugünlere gelmiştir. Doğal olarak, ayrı ayrı Türk şivelerinin oluşmasından sonra zamanımıza kadar dilin diğer alanlarında olduğu gibi, burada da ayrılan yönler ortaya çıkmıştır. Bu da söz konusu Türk şivelerinin bağımsız olarak gelişmesi ile ilgili olup ortak yönlerin zayıflamasına sebebiyet vermiştir (Bayramov, 1978; 65.).

1. Eski Anadolu Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine aynen geçen deyimler. Bu deyimleri oluşturan unsurlar Azeri Türkçesi edebi dilinde de aynı şekilde muhafaza edilmiştir:

āciz kal-mak: (gücü yetmemek) *Ol ‘ādetden tiz tiz eydürse naķrasını vakt ola ki hāfif-i şaķil iķā’ iden, ya‘nı devr-şānıyı iķā’ iden ‘āciz kala* [RİE 76b/12]; aciz galmag, aciz olmag – bir iş görmek iktidarından mehrum olmag, bacarmamag. *Olsun alemlere hōkmün nafiz; Galsın emrinde tebiet aciz A.Sehhet* [ADİL, I, 35].

ad koyul-mak: (isim vermek, isim verilmek). *Zır diyü ad koyulan kirişde şehādet barmağı koyulur* [RİE54b/06]; ad goymak (yeni doğan çocuğa isim vermek) [Altaylı, 21].

ad vir-mek: (isim vermek, işaretlemek). *Bu zaman daħı ikinci devre şaķil-i šānı diyü ad virmişlerdür* [RİE75b/11]; ad vermek isim vermek [Altaylı 20].

‘aķla sığ-mak: (akılın erdiği kadar, gücün yettiği kadar) *Ammā biz elden geldiği kadarı bu iķā’ ilminden ‘aķlumıza sığduğı kadarı ve fehmümüz irişdüğü miķdārınca birķaç nesne i‘lām idelüm* [RİE67b/01]; ağla sığmag, ağla batmak – inanıla bilmek, mümkün olmak (Heyder Bey). *Ağlasığan iş değıl S. S.Ahundov; Senin sözün ağlabatan sözdür M.İbrahimov.* [ADİL, I, 68, 69.]

‘amele getirmek: (yapmak, başarmak) *Bu ‘ilmi ‘amele nice getürmek gerekdür, anı bildürür* [RİE12a/06]; emele gelmek-baş vermek, meydana

gelmek, doğulmag, töremek, hasil olmag. *Bataglıg durğun sudan emele gelir* [ADİL,II,110].

ayağ bas-mak: (bir yere gidip gelmek) *bir gün fikr bahrınıñ kenârına ayağ basmış-ıdı.* [3a/06]; ayak basmag, ayak goymag- bir yere girmek, dahil olmak. *Piñhidmetler ellerinde mecmeyi ile ki içinde heleti-şahane goyulmuşdu, dükana ayak basdılar.* M.F.Ahundzade; *Ahır sen de bir hareket eyle, bir progrrese ayak goy.* M.F.Ahundzade [ADİL, I, 173].

başdan aş-mak: (çok, fazla olmak) *Ve kayğu deniziniñ mevcı başdan aşmış-ıdı.* [3a/07]; başdan aşmag(daşmag)-bol olmak, heddinden artıg çok olmak. *Mağazalarda mal başdan aşı* [ADİL, I, 233].

elden koy-mak: (bırakmak). *Ve andan şoñra sâzı elden kıoya.*[RİE116b/08] elden goymag- burahmag, gacirmag vs. *Deveden yihılıb hôt-hötünü elden goymur.* E.Hagverdiyev; [ADİL, II, 87].

ele gir-mek: (elde edilmek). *Ve eger süd ele girmezse kıaynayan şü içinde kıaynadalar.* [RİE95a/05]; ele girmek, ele düşmek. *Elm pul ile ele girmez, ancag çalışmag ile kazanılar “Mekteb”* [ADİL, II, 88].

gönülden geç-mek: (belli olmak; istemek) ...*gönüllerden geçmiş, geçe durur, geçecek sırları.* [RİE1b/14]; könlünden geçmek, gelbinden geçmek - üreyinden geçmek, üreyinde arzu etmek, istemek, ummak. *Onun könlünden çoh şeyler keçir. Salatın bu hadiseden sonra anasının gelbinden keçenleri bilmese de, onun sakitleşmesine sevindi.* İ.Şıhlı. [ADİL, II, 76/III, 105.]

harekete getir-mek: (kılmıdatmak, oynamak). *Vâkıf olur ki nefş ve cân geldüğü yiri ârzü ider ve cismi ğarekete getirür.* [RİE9b/03]; harekete getirmek – işletmek, idare etmek, işe salmag. *Ekskavatoru harekete getirmeyi öyrenmek. Gençler maşınla beraber bu mürekkeb mehanizmi harekete getiren cavan oğlanı diggetle seyr edirdiler.* E.Sadıg [ADİL,II, 371].

imāna gel-mek: (İslam dinini kabul etmek) *Ve imāna gelmeyenleri kıranlardur* [RİE2b/06]; imana gelmek-İslam dinini gebul etmek, dönüb müselman olmag (geyri-müselman haggında). *Üzünü görse eger gelbler imana geler; Kııfrden el götürüb rahi müselmane geler.* G.Zakir [ADİL, II, 537]

kanat aç-mak: (uçmak, kanatlanmak) *Şu kıarañu dün içinde üvez kıanat açduğın görür.* [RİE2a/04]; ganad açmag (uçmag, ganadlanmag). *Azadlığın büyük gelbi gartal kimi ganad açır.* S.Vurğun [ADİL, III,33].

lazım gel-mek: (gerekmek, lazım olmak). *Zirā ki üç bu’d bir yire cem’ itmek lāzım gelür.* [RİE32a/12]; lazım gelmek – vacib olmag; zeruri olmag, mecburi olmag, ehtiyac olmag. [Müellim] *hiss etdi ki, bele mühüm bir*

meseleni Telli kimi avam bir gadına gandırmaq üçün esaslı deliller ve sübutlar lazım gelecekdir [ADİL.III, 246].

nişan koy-mak: (iz belirlemek, işaret etmek) *Belki ba'zı nağmeler, ya 'nı Ğ Y Ş ki buları iki kirişüñ ikisinde dağı nişan qomışlardur.* [RİE51b/08]; nişan goymaq – sonradan tanımaq, bilmek üçün işare vurmaq, geyd elemek, nişanlamaq. *Kitabın sehifelerine nişan goymaq. – İndiden çihün, otağ seçin, nişan goyun!* [ADİL, III, 493].

rast gel-mek: (denk gelmek) *Ammā bu şariqa ba'zı yirde rast gelmez, zırā ki Z'nüñ nisbeti YZ nisbetine beñzemez.* [RİE26b/09]; rast gelmek – rastlaşmaq. Mirahur küçede köhne hezinedara rast gelib, ona yoldaş olub soruşdu ki M.F.Ahundzade. [ADİL,III, 636].

yerini dut-mak: (yerine keçmek). *Ve vaqt olur ki nağmelerüñ ba'zısı, bazısınıñ yirin dutar.* [RİE25a/08]; yerini tutmaq – evez etmek. *Heç bir adam onun yerini tuta bilmez. – Maşallah, yeke oğlan olubsan, torpağı sanı yaşayasan, lap atan Semedin yerini tutubsan İ.Şıhlı.* [ADİL,IV, 585] .

yerinde kalan: (geriye kalan) *Zırā ki yirinde qalan bu'duñ nisbeti, yitmiş altı ile yitmiş biř arasında olan nisbet gibidür* [RİE28a/08]; yerde galan – galıg, küsuratlı olmaq. *Yerde ne geder galdı?* [ADİL, IV, 583].

zağmet çek-mek: (sıkıntı çekmek). *Zırā ki öğrenmek dileyen zağmet çekmeye, āsānlıđıla bula ve bile.* [RİE11b/01]; zehmet çekmek-bir şeyi elde etmek üçün emek serf etmek, işlemek, çalışmaq, elleşmek. *Bilik elde etmek üçün zehmet çekmek lazımdır.* [ADİL,IV, 653].

2. Deyimi oluşturan unsurlardan biri veya birkaçı Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde başka bir kelime ile ifade edilmiştir. Anlamda ise değişme olmamıştır.

ad bul-mak: (tanınmak, meşhur olmak) “ *Ayn* ” ü “ *sın* ” ü “ *yā* ”-y-ıla bulmuşdur ad. [RİE4a/12]: ad kazanmaq:ün yapmak, şöhrət kazanmaq (Altaylı, 20).

akl gideren: (zararlı, yoldan çıkarıcı olan.) *Ve 'aql giderici nesneler içinden ve perde ehli hatunlar soğbetinden saqınışuralar* [RİE110b/02]; ağlı getmek, ağlı başından getmek: azmaq, doğru yoldan çıkıb pis yola düşmek.

'aqluñ kısmeti: (aklın erdiği kadar.) *Ve eger iki nev'-ile olursa, 'aqluñ kısmeti üzerine üç gibi olur.* [RİE32a/07].ağlına çatmaq -anlaya bilmek, düşüne bilmek, derk ede bilmek [ADİL,].

dua dile-mek: (dua etmek) *ve ne du'ā kim diler-ise Allāhü te'ālā qābul ider.* [RİE114b/13];dua etmek-Allaha müraciet edib yalvarmaq, iltimas etmek. *Yatmazdan evvel üzünü gibleye çevirib dua eledi İ.Şıhlı* [ADİL, I, 699].

dua düz-mek: (dua yazmaq). *Ve řol du'ālar ki Zühre için düzmişlerdür, ol du'āları aşağada bir faşılada dağı añacağuz* [RİE109b/04]; dua, dua

yazmag-dua mezmununda olan metn, yazı, dua kitabı. *Ne geder dua yazdırırlar, pire aparırlar ve bu kimi avamca müallice edirlerse de, fayda vermir.* S.S.Ahundov [ADİL, I,698].

elden geldiği kad(a)rı: (güç yettiğinde, yeteri kadar). *Bu kemine cidd ü cehd idib muğlaq 'ibārātları elden geldiği kadri āsān kıılmağa sa'yi kııldum.* [RİE7a/13]; elinden geleni etmek (elemek)-mümkün olan her bir şeyi etmek, özünden asılı olan her tedbiri görmek. *İşin menafeyine hidmet etmek için elimizden geleni edeceyik* [ADİL, II, 91].

hîşāb okı-mak: (dua okumak). *Ve bu hîşābı oқыya ve dilek dileye.* [RİE114a/05]; hitab etmek (elemek) – müraciet etmek, üzünü tutarag söz demek. [Şah] *sonra üzün heremlere tutub hitabeledi: Menim eziz hemfıraşlarım!* [ADİL, II, 468]

imkān bul-mak: (yapabilmek). *Anlaruñ gibi kāmiller cehd idüb bu 'ilm-i ikā'ı bilmege imkān bulmamışlardur.* [RİE67a/13]; imkan tapmag – bir işi heyata geçirmek için elverişli yol tapmag, fırsat tapmag. [Gaçağlar] *kütlevi talana imkan tapa bilmediler.* [ADİL, II, 539]

ķayģu getir-mek: (tasalandıran, endişe veren)... *anuñ gibi şoğbet içinde ķayģu getüren perdelerden nesne çalmaya.* [RİE113a/05]; gayģı-derd çekmek, fikir çekmek. *Düşmüşem derdine, çoh möhnetü gayģu çekirem; Deye bilmem sene, amma ele gizli çekirem.* M.P.Vagif [ADİL, III, 79].

lāyık gör-mek: (uygun görmek). *Bu cihet-ile bu fenn ehline cāh ve manşib lāyık görmezler.* [RİE11a/08]; layig bilmek (görmek)-münasib bilmek (görmek), yaraşdırmag. Yadlar ile danışmaya, gülmeye; Her sözü şenine layig bilmeye. G.Zakir [ADİL, III, 245]

lezzet bul-mak: (zevk almak, keyif almak) *Bu'd-ı müttafik oldur ki iki nağme bir yire gelicek nefis andan lezzet bula ve eger nefis lezzet almazsa ana bu'd-ı mütenafir dirlir* [RİE19b/12]; lezzet almag (aparmag, görmek, çekmek) hezz almag, zövg almag, hoşuna gelmek, hoşlanmak [ADİL, III, 261].

mağrūm ķal-mak: (nasibini alamayan). *Tā ki bu kitāba müşāla'a kıılanlar ol fennde daħı mağrūm ķalmaya.* [RİE67b/04]; mehrum olmag – binasib olmag, elinden çıhmag, eli boş galmag, eli çıhmag. [Dosteli:] *Hergah leziz teamdan mehrum olmag istemirsense, sen de tez ol, get, ondan hōrek al, ye.* Ü.Hacıbeyov [ADİL, III, 325]

medģ oķu-mak: (medh etmek, medhiye okumak). *Ve bu ķā'ide şimdiki ğālde vardur ki, bunlar meşcidlerde ve ziyāretlerde dürlü dürlü nağmeler-ile Kıur'ān oķurlar ve medģ oķurlar.* [RİE9a/08]; medh etmek (elemek, kılmag) – terifleme, vesf etmek. *Medh etdiyim ķinar boyundur senin.* M.Müşfig [ADİL, III, 317].

na'ra ur-mak: (yüksek sesle bağırarak). *Urıp na'ra senüñ medğüñi besā eydem.* [RİE6a/03]; nere çekmek, nere vurmağ,- berk bağırmağ. *Koroğlu ahırda bir deli nere çekib, Deli Heseni götürüb yere vurdu* “Koroğlu” [ADİL, III, 249].

nefsine uy-mak: (nefsine hakim olamamak, arzularına yenik düşmek). *Fi'l-cümle muhālif-i şer' olan nesnelerden kendüyi şakını şuta, nefesine uymaya*[RİE109b/02]. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğetinde bu ifade *nefs* kelimesi ile belirtilmiştir, cümle içerisinde ise *nefsin arkasınca gitmek, nefsinin sahlaya bilmemek* şeklinde geçer. 1. nefis-ehtiras, şiddetli istek, arzu, meyil. Nefsin arkasınca gitmek- *Onda Mahmudun ağı ve ihtiyarı oyanardı, korgözlü nefsin arhasınca getmezdi.* Çemenzemimli. 2. İnsanda şehvani hisseler ve yeyib-içmek kimi ihtiyaçlara olan meyil. nefsinin sahlaya bilmemek–*Molla gazı Teymur için aparanda nefsinin sahlaya bilmeyib, bir bududnu özü yeyir.* (M.N.Letif) [ADİL, III, 474].

nefret tut-mak: (ürkmek). *Belki nefret şutar ya'ni kaçır* [RİE15b/03]. Nifret etmek (beslemek) – zehlesi getmek, iyrenmek, acığı gelmek, görmek istememek, kin beslemek. *Etmisen hüsn ile bu aleme şöhet menden; Yeri vardır edesen ahırı nifret menden.* S.A.Şirvani.[ADİL,III, 488].

ömri varınca: (ömrünün sonuna kadar, ömrü olduğu kadar). *Ve ba'zi hālāyık dahı ol pādīşāh-ı İslāmuñ eyyām-ı devletinde dünya lezzetlerinden 'ömrleri varınca zevk-ile ve 'işret-ile lezzet almak dilemişlerdür.* [RİE10b/19]; ömür boyu- her zaman, daima, bütün hayatım (hayatın, hayatı) boyunca. *Ömrüm boyunca sene minnetdaram.* [ADİL, III, 551].

rahata ir-mek: (rahat etmek, rahata kavuşmak.) *Rāğata ire senüñ cānuñ tenüñ.* [RİE4a/05]; rahat etmek, rahatlamak. *Gerib için haca yer salıb, otagların birinde onu rahat etdi.* “Aşığı Gerib”. [ADİL, III, 634].

ğabse şal-mak: (habse koymak, habsetmek). *Niçün göñül kuşını ğabse şalasın iy yār.* [RİE3b/06]

Hz. Muhammed'e ve O'nun soyundan gelenlere okunan dua. Hebs etmek, hebse almak – hebshanaya salmag, azadlığdan mehrum etmek. [Kerem Heleb paşasına]: *İndi, buyur, meni aparsınlar, hebs etsinler.* Ü.Hacıbeyov [ADİL, II, 351].

şalāvāt virbi-mek: (salavat okumak, salavat getirmek). *Muğammed Resūl'l-lağ ğazretinüñ mübārek merķadına şalāvāt virbidükden soñra...* [RİE2b/09]; salavat çekmek (çevirmek, göndermek, çöndermek) – dua okundugdan sonra sağ eli üze çekme ayini. *Bu hinde yuhudan oyanıb öz-özümde bir neçe defe salavat çönderdim.* C.Memmedguluzade [ADİL,IV, 27].

söz karşılaş-mak: (kavga çıkmak, kavga çıkarmak). *Ve çün meclis içinde söz karşılaşsa fi'l-ğāl elindeki sâzi aşğa kıya ve laşifeler-y-ile bu ğavğayı başmaq ardınca ola.* [RİE112b/06]; söz güleşdirmek – boş-boşuna, yersiz mübahise etmek, mübahiseye girişmek. [Maya:] *Onda da [Rüstem] deyecek ki, arvadsan, get işine, kişi ile söz güleşdirme.* M.İbrahimov. [ADİL,IV, 148].

sözi yirde kal-mak: (dinlenmemek, önem verilmemek). *Ve ol 'ālimlerüñ sözi dañı yirde kılmaya.* [RİE90b/11]; sözü yere düşmek – hahişi, isteyi, arzusu, telebi neticesiz galmag, gebul olunmamag, redd edilmek. sözü yere düşmemek – hahişi, telebi yerine yetmek, neticesiz galmamag, gebul olunmag. [Hacı Gurban:] *..Senin heç yerde sözün yere düşmeyibdir.* N.Vezirov [ADİL,IV, 150].

şikenceye ur-mak: (iki ağaç ortasında saklamak, işkence etmek). *Ve bir yanın dañı iki üç gün iki ağac ortasına kıyub şikenceye uralar.* [RİE97a/13]; işkence etmek (vermek) – ezab vermek, eziyyet vermek, çoh incitmek. [Hacı Nizam:] *Men de bir heyli üzöldüm o gece; Etdiler önce bir az işkence.* H.Cavid. [ADİL, II, 596].

telaffuza getir-mek: (konuşmak). *Zirā ki telaffuza getüren bu zamānda dört ğarf müteğarrık ve iki ğarf sâkin telaffuza getürmişdür.* [RİE71a/07]; teleffüz etmek – sözü, kelmeni düzgün ve ya yanlış söylemek, demek. [Dürre] *“plankton” sözünü çetinlikle teleffüz etdi.* S.Veliyev. [ADİL,IV, 304]

ülfet dut-mak: (yakınlaşmak, kaynaşmak). *Te'lifden bu ma'lüm olur ki ne nağmelerdür ki biri biri-y-le ülfet dutar, ya'nı yanaşur ve yaraşıklı olur.* [RİE15a/12]; ülfet etmek (bağlamak) – birbiri ile elagesi olmag, yakınlık etmek, elage yaratmag, ünsiyyetde olmag. *İnsan insan ile hemişe ülfet bağlamağa mayildir, nece ki heyvan ile.* C.Memmedguluzade. [ADİL,IV, 424].

vācib gör-mek: (gerekli bulmak)Vācib gördi ki anuñ medğinde bir neçe beyt inşād idip inşā' kıla. [RİE5a/10]; vacib bilmek – özüne borc bilmek, lazım bilmek, zeruri hesap etmek. *Kosa ... helelik sebirli olmağı vacib bildi.* S.Rehimov.[ADİL, IV, 456].

vehmine düşmek: (kuruntu yapmak, şüpheye düşmek). *Nice ki ba'zınuñ vehmine bir dürlü dañı düşer ve bu kısm bu kısmuñ bemi şarafına düşüpdür.* [RİE37b/09]; vehm etmek – gormag, ehtiyat etmek. Bu deyimde ait örnek Eski Anadolu Türkçesinden, Füzuli'nin dilinden verilmiştir: *Vehm etdi ki, olsa yare vasil; Nögsan ola canü cahe hasil.* Füzuli. [ADİL, IV, 475].

3. Bir kısım deyimler ise Eski Anadolu Türkçesindeki şeklinin tamamen değıştirerek faklı kelimelerle ile ifade dilmişlerdir.

aya qarşmak: (alkış yapmak). *Ya 'ni lafzuñ-ıla aya qarşmağũ veyāhũd kiriş üzerine urduğũ zahme biri birine muvāfiķ ola.* [RİE69a/12] ; el çalmag -algış elameti olarak ellerini biri-birine çırpmag, algışlamag. *Artiste hamı el çaldı.* [ADİL, I 102].

belā ey(i)t-mek: (beddua etmek). *Çasũd düşmeniñe dāyimā belā eydem.* [RİE6a/13]; garğış etmek, garğış tökmek, garğımag. [Şamhal] “...Allah, mene ölüm ver, gör nece sarsag heyallara düşürem” deye özüne garğış etdi. İ.Şıhlı.. [ADİL, III, 58].

fāyide ŗut-mak: (iŗe yaramak). *Ta mübtediler dañı fāyide ŗutalar.* [RİE7b/01]; heyir görmek – menfeet götürmek, heyri olmag, faydalanmag. [Hacı Ehmed Almaza:] *Biz dedik ki, biz de rahat galag, sen de bu kendden heyir göresen.* C.Cabbarlı. [ADİL, II, 434]

gönül yumşaklığı: (hassaslık). *Ve ol mescidde olanlardan ba'zısı göñli yumşaklığından ağlar ve feryād ider.* [RİE9a/09]; üreyi yuhalmag, üreyi kövrelmek-etkilenmek, ağlamaklı olmak. *Bunları düşüne-düşüne Çimnaz arvadın üreyi yuhaldı, gözlerine yaş geldi.* E.Ebülhesen. [ADİL,IV, 435]

gönlü dile-mek: (arzu etmek, istemek, istemek). *Andan ŗoñra göñli diledüği gibi seyr ide.* [RİE103a/12]. üreyi istemek, üreyi isteyen-her ne isteyir, her ne lazımdır, her ne arzular. *Novruz bayramına iki gün varıydı... Küsülüler barıŗırdı, üreyi isteyenler bir-birini gonag çağırırdı... “Aşıg Elesger”.* [ADİL,IV, 431].

ñāşırında dut-mak: (unutmamak). *Bu ŗan'atda la-nañır ola, ammā ŗol ŗarş-ıla ki bu ķā'ideyi ñāşırında duta.*[RİE81b/10].; Yad(m)da sahlamag (tutmag) – unutmamag, daim hatırlamag, hafizesinde sahlamag. *Bir ŗair sözünü yadında sahla; Bil ki, bu dünyada hünere galacag.* S.Vurđun.[ADİL,IV, 498].

ñizmetine ir-mek: (hizmette bulunmak). *Tā ben dañı anuñ ñizmetine irem.* [RİE4a/02]; gulluğa durmag (girmek) –hidmete girmek, iŗe girmek. *Orada öz ehvalatını [Haşım] Hacı Mehemedde söyleyib, onun yanında gulluğa durdu.* B.Talıblı ;[ADİL,III, 208].

ñizmetine iriŗ-mek: (hizmette bulunmak). *ŗol ümide ki, bir ŗerif sā'atde ve mübārek günde devlet yād idip bir si'ādet ehli ñizmetine iriŗe.* [RİE4a/01]; bak: hizmetine irmek-gulluğa durmag.

ñizmetine yüz urmak: (hizmetinde bulunmak.) Her kim anuñ ğidmetine

yüz urur, Devlete ve 'izzete ŗeksüz irür [RİE4b/7] bak: hizmetine irmek-

gulluğa durmag.

qayğu getir-mek: (tasalandıran, endişe veren) *anuñ gibi soğbet içinde qayğu getüren perdelerden nesne çalmaya.* [RİE113a/05]; gayğı-derd çekmek, fikir çekmek. *Düşmüşem derdine, çoh möhnetü gayğu çekirem; Deye bilmem sene, amma ele gizli çekirem.* M.P.Vagif [ADİL,III 79].

koğu gel-mek: (koğmak.) *Ve bu kişiye ol yüce 'âlemden sövgü ve yakınlık koğusu gelir.* [RİE9b/01];iy vermek – iylenecek, gohumag. Et iy verir; *İy(i) burnundan getmemek – hoş gohulu bir şeyin etrini daim hiss etmek, duymag. Sen bu yerin canısan, Sultanısan, hanısan, İyin burnumdan getmez, Tebrizin reyhanısan.* (Bayatı) [ADİL, II, 614].

qullıgına ir-mek: (hizmetinde bulunmak). *Ger irerseñ qullıgına sen anuñ,* [RİE4a/03]; bak: hizmetine irmek-gulluğa durmag.

qulluğına irür-mek: (hizmetine iletmek, hizmetine ulaştırmak). *Ve bir şāğib-devlet qulluğına irürmek-ile şād idem* [RİE3b/11]. Gulluğuna getirmek (çağırmaq)– böyük bir adamın gabağına, hüzuruna, yanına getirtmek (çağırtmaq). *[Nadir şah] ..vilayetin böyük adamlarını, devlet erkanını ve memleketin eyanlarını öz gulluğuna çağırdı.* “Garabağname”. [Dilmanc:] *Goy erzın galsın sonraya ve bu saat get, oğlun Süleymanı getir naçalnikin gulluğuna.* C.Memmedguluzade [ADİL, III, 208].

qulluğına 'azm qılmak: (hizmetine girmek). bak:hizmetine irmek- gulluğa durmak.

qıvvet(ler)i yet-mek: (gücü yetmek, elinden geldiğince). *Zırā ki bir çoq cemā'atlar görmüşüz ki qıvvetleri yetdüğü kadarı çoq cehd eylemişlerdür bu iķā' fennini bilmekçün.* [RİE67a/05]; gücü çatmaq–maddi veziyyeti imkan vermek, bir işi görmek üçün pulu olmaq. Beş misgallıq şeye gücümüz çatmır [ADİL, II 300].

ğāşırı meyl it-mek: (canı istemek, heveslenmek). *Ve eger ğāşırı elbette meyl idüb bu sāzları öğrenmek dilese zinhār ki cāhillerden saqlayı şuta.* [RİE111a/04]; bak. gönlü dilemek.

4. Metinde olan bazı deyimlerin ise bugünkü Azerbaycan Türkçesinde karşılıkları bulunamadı. Bu deyimlerin bir kısmı yazıldığı devre mahsus, nesir eserlerinde görülen edebi ifade şeklidir:

nişan bul-mak: (izine rastlamak) *...anuñ ayı altında devlet güneşiniñ nişāniñ buldum.* [RİE4b/11].

'afv etegi: (bağışlamak, affetmek). *Ve eger kelāmda öñlü ve soñlu olursa, tevaqqu' kemāl ehlinüñ kereminden oldur ki 'afv etegin örtülü şutalar.* [RİE7b/02].

ayağın dur-mak: (sağlıklı olmak). *Ve dañı ol ağaç ayağın dururken sebebsüz qurumış ola.* [RİE91a/12].

can biline bağla-mak: (gönülden, içten kabul etmek)...*muşāva* 'at kemerini *cān biline bağlayup* ...[RĪE7a/01].

can sivindür-mek: (gönlü hoş etmek). *Girü kalan yaradılmışlar dağı dürlü dürlü hoş āvāzlar-ıla, cān sevindürüci nağmeler-ile* [RĪE1b/08].

cāyiz tut-mak: (olması mümkün, yapılması mümkün, caiz görmek) *Ve üç bu* 'dun arasında *cem* ' itmek *cayiz şutalum*. [RĪE31b/02].

çarĥa gir-mek: (dönemeye başlamak). *Ve cism dağı müştāklığın belürdip, ğareket idip çarĥa girür*. [RĪE9b/02].

devlet ve 'izzete ir-mek: (devlete ve kudrete sahip olmak, ermek). *Devlete ve 'izzete şeksüz irür*. [RĪE4b/08].

ehl-i kemāle ir-mek: (kamil insanların mertebesine gelmek). *Kim cehānda irmiş ehl-i kemāle* [RĪE4b/03].

el kavşur-mak: (el bağdaştırmak, hazırda durmak). *Ve Zühre şolundugi vađt dāyim aña karşı el kavşurub şuralar*. [RĪE109b/10].

feh̄m. ve vehm irme-mek: (anlaması ve şüphe etmesi imkansız). *Ve ol Allāh* 'dur kim *anuñ zātınıñ ve şifātınıñ neteligin hiç feh̄m ve vehm irmedi ve irmez ve irmege imkān yoğdur*. [RĪE2a/08].

hecā eyit-mek: (yermek, eleştirmek). *Muğālifüñe muğālif gerek ve ben dağı aña, Neçe ki söz diyem hezl-ile hecā eydem*. [RĪE6a/11].

ķayġu deñizi: (düşünce, fikir, tasa). *Ve ķayġu deñiziniñ mevcı başdan aşmış-ıdı*. [RĪE 3a/06]

ķolayına ķoyul-mak: (kolay haline bırakılmak). *Girü kalan dağı ve bu sekiz ķısmdan evvel ķısm muşlaķdur, ya* 'nı *kendü ķolayına ķoyulmuşdur*. [RĪE53a/10].

şabı'ata lezzet ġāşıl ol-mak: (ruhun zevk alması, ruhun keyif alması). *Şabı'ata lezzet ġāşıl olan te* 'lifleri *bildürür*. [RĪE30a/10].

kendüyi ol mertebeye ķo-mak: (kendisini.....seviyede görmek, seviyede göstermek). *Ve eger olar bundan yaña baķarlar-ısa kendü kendüyi ol mertebede ķomaya*. [RĪE111b/07].

mü'eşşir düş-mek: (etkili olmak). *Eger bu didüğümüz naşıġatları kabül eylemezler-ise şoġbeti mü'eşşir düşüb eşeri artuķ olmaz*. [RĪE80b/13].

nefsin ürk-mesi: (insan ruhuna itici gelmek, zevk vermemek). *Zirā ki nefis ol nağmelerden ürker*. [RĪE19b/13].

nefsin lezzet al-ması: (insan ruhunun zevk alması) *ammā şabı'at ol terkıbden ürker ve nefis lezzet almaz*, [RĪE29a/03].

nefsin lezzet bul-ması: (ruhun zevk alması). *Bu* 'd-ı *müttefik oldur ki iki nağme bir yire gelicek nefis andan lezzet bula*. [RĪE19b/11].

söz söyleş-mek: (muhabbet etmek, konuşmak). *Ve ol meclisde oġlanlar-ıla ve* 'avretler-ile *hiç söz söyleşmeye*. [RĪE111b/05].

şûret kur-mak: (tarz yapmak, şekil oluşturmak). *Ve biz bu kâ'ideleri bilmege âsân olsun diyü bir şûret kuralum ki anda iki veted ve iki fâsıla ve bir sebeb-i hâfif ola.* [RİE71b/09].

şabî'at (ın) ürk-mesi: (ruhun zevk almaması). *Ve müsiķi 'ilmine heves kılana elbette gerekdür ki şabî'at neden ürker, anı bile ve şaķına.* [RİE29b/03].

şabî'ata yapış-mak: (ruha uygun olmak). *Bu bu'dlaruñ te'lîfi hergiz şabî'ata yapışmaz.* [RİE30b/04].

tamâm göster-mek: (bitmek, tamamlanmak). *'Uşşâķ-māye oldur ki 'uşşâķ başlana ve tamâm göstere ve ine, māye karār ide.* [RİE120b/05].

yir ko-(y)mak: (mesafe, ara bırakmak). *Ammā ortasında bir pare delük yir ķorlar.* [RİE96a/02].

SONUÇ

Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde çok geniş yelpazede kullanılan deyimler Eski Anadolu Türkçesi devresinde ortak kullanıma sahiptir. Bu devir metinlerinde görülen deyimlerin birçoğu bugün hala da Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde kullanılmaktadır. Bu çalışmamızda XV.yüzyılda yazılmış Türkçe musiki kitabında kullanılan deyimleri inceledik ve onları aşağıdaki şekilde gruplara ayırdık:

1. Eski Anadolu Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine anlam ve şekil bakımından aynen geçen deyimler.
2. Unsurlarından birinin veya birkaçının Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde başka bir kelime ile ifade edilen deyimler.
3. Eski Anadolu Türkçesindeki şekli bakımından farklı olan, anlam olarak aynı kalan deyimler.
4. Sadece Eski Anadolu Türkçesinde kalıp bugünkü Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde kullanılmayan deyimler.

KAYNAKLAR

1. Adilov Musa, Yusifov Geray (1991) Sabit Söz Birleşmeleri, Maarif Yayınevi, Bakü.
2. Ahmetoğlu Şükrullah, Risāle min-İlmi'l-Edvār.
3. Aksan Doğan (1996), Türkçenin Sözcükleri, Engin Yayınevi, Ankara.
4. Aksan Doğan (1982), Her Yönüyle Dil - 3, TDK Yayınları, Ankara
5. Aksoy, Ömer Asım (1968), Atasözleri ve Deyimler, Ankara Üniversitesi Basımevi.
6. Altaylı, Seyfettin(2005), Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü, Prestij Matbaası, Ankara.
7. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, I-IV cilt (2006), Şerg-Gerb Yayınevi, Bakü.
8. Bayramov, Hüseyin (1978), Azerbaycan Dili Frazecologiyasının Esasları, Maarif Yayınevi, Bakü.

Z. Emiroğlu. XV.Yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine...

9. Devellioğlu, Ferit (1993), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 11.bs. Ankara
10. Emiroğlu, Zümrüt (2015), “Türkçe Yazılmış İlk Musiki Eserindeki Terimlerin Değerlendirilmesi”, VI. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi Türk-Kazak Üniversitesi, 23-24 Ekim, Türkistan/Kazakistan (bildiri).
11. Ergin Muharrem (1971), Azeri Türkçesi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
12. Eyüboğlu, Kemal E. (1973), On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İstanbul.
13. Hacıyev Tofiq (1976), Azerbaycan Edebi Dili Tarihi, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü.
14. Hacızade, Naile (2003), “Azerbaycan Türkçesinde “Göz” Kelimesi ile Kurulmuş Deyimlerin Anlam Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ahmed Bican Ercilasun Armağanı, sayı 13, 2003 s 87-103
15. Hüseyinoğlu, Ali Şamil (2005), “Marağlı bir eser”, Seyfeddin Altaylı'nın Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü” eserine yazdığı önsöz,” Ankara.
16. Korkmaz, Zeynep (1992), Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları Ankara.
17. Mirzaliyeva Mehebbet (2009), Türk Dillerinin Frazeologiyası, Nurlan Yayınevi, Bakı,
18. Sinan, Ahmet Turan (2008), “Deyim Kavramı Üzerine Notlar”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat University Journal of Social Science Cilt: 18, Sayı: 2, Elazığ, s 91-98
19. Şirinova, Zümrüt (2008), “Şükrullah'in İlmî'l-Edvar'ı”, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı.
20. Topaloğlu, Ahmet (1989), Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken Yayınları, İstanbul.
21. Uz, Kazım (1964), Mûsikî İstılahatı, Haz, Gültekin Oransay, Ankara.

KISALTMALAR

RIE : Risâle min İlmü'l-Edvâr
ADİL: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti.